

was published under the patronage of Arakel-aga Tsaturyan in St. Petersburg in 1886.

But detailed analysis of this work has brought us to the conclusion that "Mystery of Karabagh" contains diverse historical documents concerning the periods of Artsakh peoples' struggle against Persian invasions in the XIX and in the beginning of the XX centuries; historical, and other interpretations of Russian-Armenian-Artsakh relationships; opens and elucidates the development of the scientific thought in Artsakh.

Thus, the material under investigation provides a modern and scientific view point.

«ԶՐԱԲԵՐԴ» ԱՄՐՈՑՈ

Սլավա Սարգսյան

ԼՂՀ

Հնուց ի վեր Թարթարի հովիտը եւ այն շրջափակող անտառապատ ու բարձրաբերձ լեռնալանջերը (Մռավ լեռնաշղթայի, դաշտաբերանի, Թողի եւ Թարթար գետերի ծախ եւ Կուրակ գետակի աջ ափերի մեջ)¹ կազմել են Արցախ նահանգի Մեծկուենք (Մեծկողմանք) գավառը:

Հնագիտական հետազոտությունները վկայում են, որ մարդն այստեղ ապրել ու ստեղծագործել է հնագույն ժամանակներից: Այն Հայաստանի ամենախիտ բնակեցված վայրերից էր: Հայտնի է նաեւ, որ հետագայում, մասնավորապես արաբական տիրապետության ընթացքում, Մեծկուենքը ընդգրկվում է առեւտրական ակտիվ գործառնության ոլորտի մեջ եւ Դվին- Պարտավ տարանցիկ առեւտրական ճանապարհով, որի վրա ստեղծվել էին մի շարք կայաններ, այդ թվում Հաթերքի եւ Կաղանկատույքի կայանները², կապվում էր Հայաստանի կենտրոնական շրջաններին:

¹ Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, էջ 24:

² Մանանդյան Հ. Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պեյտինգերյան քարտեզի, Երեւան, 1936, էջ 202:

Գավառի պաշտպանությունը կազմակերպվում էր մի շարք հենակետերի միջոցով, որոնց մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ջրաբերող՝ միջնադարյան Հայաստանի ամենահզոր ամրոցներից մեկը:

Ջրաբերողը լիակատար եւ համակողմանի ուսումնասիրության չի ենթարկվել: Ամրոցի մասին ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է Խաչեն ներխուժած խազարների 620-ական թվականների վերջերի ասպատակություններին եւ դրանց դեմ Աղվանից կաթողիկոս Վիրոյի ձեռնարկած միջոցառումներին, որի մասին հաղորդում է Մ. Կաղանկատվացին՝ մանրակրկիտ նկարագրելով վայրենասուն ու թափառական ծիավորների պատճառած սարսափներն ու վայրագությունները:¹ Կողթ-ագարակ կոչված գյուղից փախչելով Չարաբերոյ (Ջրաբերոյ) ամրոցը՝ Աղվանից կաթողիկոսն իր շուրջն է հավաքում «...զամենայն գլխավորս զորդիս թագաւորազանց մեծաց աշխարհիս, զգաւառապետս եւ զգիւղապետս, զերիցունս եւ զսարկաւագունս եւ զղպիրս...»², որ ամենքը բերեն իրենց հարստությունները՝ ոսկի, արծաթ, հագուստներ եւ այլն, որպեսզի դրանցով հնարավոր լինի կաշառել անագորույն թշնամուն³ եւ երկիրը զերծ պահել նախճիրներից:

Ուտիի դաշտում բանակած խազարների զորահրամանատար Շաթը, ընդունելով նվերները, խոստանում է չասպատակել Հայոց Արեւելից Կողմանքը եւ գերիներին շնորհել ազատություն⁴:

Ամրոցը հիշատակվում է նաեւ Կ. Գանձակեցու⁵, Ստ. Օրբելյանի⁶ պատմություններում:

Խնդրին անդրադարձել են նաեւ Ղ. Ալիշանը⁷, Հ. Հյուբշմանը⁸, Մ. Բարխուտարեանը⁹, Լեոն¹⁰, Հ. Մանանդյանը¹¹, Բ. Ուլուբաբյանը¹² եւ ուրիշներ:

¹ Կաղանկատվացի Մ. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 156-158: Ուլուբաբյան Բ., Դրվագներ Հայոց արեւելից կողմանց պատմության, Երեւան, 1981, էջ 206-233:

² Կաղանկատվացի Մ., էջ 157:

³ Լեո, Հայոց Պատմություն, հ. 2, Երեւան, 1967, էջ 262:

⁴ Артаманов М., Очерки древнейшей истории гезар, Ленинград, 1936, էջ 62-63:

⁵ Գանձակեցի Կ., Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 359:

⁶ Օրբելյան Ստ., Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 392:

⁷ Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 387, նույնի՝ Արցախ, «Բազմավեպ», 1988, N 1-4, էջ 253:

⁸ Հիւբշման Հ., Հին Հայոց Տեղիոյ անունները, Վիեննա, 1907, էջ 397:

⁹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, էջ 240:

¹⁰ Լեո, Հայ հերոսներ. Ջրաբերոյ, մելիքներ եւ նրանց քաջերը, Երեւան, 1920, էջ 5-24, Վերջին վերջեր, մաս 1-ին, Թիֆլիս, 1891, էջ 13-16, Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890, էջ 252-264:

¹¹ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Գ, Երեւան, 1977, էջ 153, 230:

¹² Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երեւան, 1975, էջ 119, 120, 190, 400:

Այնուհանդերձ, VII դ. կեսերից մինչև XI դ. Ջրաբերդը չի հիշվում մեր պատմության մեջ: Երբ XI դ. երկրորդ կեսից Արցախն ընկնում է սելջուկ - թուրքերի տիրապետության տակ, Ջրաբերդը, այլ ամրոցների հետ անցնում է Գանձակի գավառի թուրքմենների հսկողության տակ¹, որոնց գլխավորում էր Խուստուղտին: Վերջինս, նպատակ հետապնդելով ընդարձակելու իր տիրապետության սահմանները, հարձակումներ է գործում Արցախի ամրությունների, այդ թվում Ջրաբերդի վրա (1142թ.): 1143- 44թթ. Խաչենի կողմերն է ասպատակում Չավլի ամիրան, որը գրավում է ամրոցները, քանդում եկեղեցիները, այրում վանքերը²: Ս. Անեցին նույն անցքերի մասին գրում է, որ. «ՌՃԽԵ. Ի ՇՂԲ. ամին Չոլի առնու զամուրսն Խաչենոյ Խաբէութեամբ եւ երդմամբ յինքն յանկուցանելով զսիրտս իշխանացն...»³: Նույն փաստն է երկրորդում նաեւ Մ. Այրիվանեցին⁴: Սելջուկ ցեղախմբերը հայկական գյուղերն ու տարածքները նվաճում էին ինչպես բռնությամբ, այնպես էլ խնամիական կապերի միջոցով:⁵ 1147-48 թթ. Խոխանաբերդի իշխան Գրիգորին փեսայացել էր «որդի Դարին Տաւղան անուն, իշխան աշխարհին ճառաբերդոյ եւ նորին դղեակին...»⁶, որն այնքան էր ամբարտաւան դարձել, որ ցանկանում էր գրավել նաեւ շրջակա գավառները: Սակայն Տողանը իր նպատակներն իրագործելու համար պետք է հաղթահարեր որդու՝ սելջուկ մեծ սուլթան Չախր-շահի ընդդիմությունը, որը հաստատվել էր Ջրաբերդի մատույցներում եւ ձգտում էր իրեն ենթարկել եւ հարկատու դարձնել հորն ու նրա աներոջը:⁷

Սկսած XII դ. կեսերից, Արցախ երկրամասը հակասելջուկյան պայքարի մեջ էր, իսկ դարավերջին՝ գործուն դեր էր կատարում Ջաքարյան իշխանների ռազմա-քաղաքական ձեռնարկումներում⁸: Ինչպես վկայում են աղբյուրները⁹, 1211-12թթ. Ջաքարյան իշխանները մեծ ջանքերի գնով սելջուկ թուրքերից ազատագրեցին Հայոց երկրները՝ Առանից մինչև Ներքին Բասեն, Բարկուշատից Մժնկերտ, որոնց մեջ էին

¹ Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. 9, էջ 106-107:

² Ալիշան Ղ., Հայապատում, էջ 386: Մեկ այլ աղբյուր Ղ. Ալիշանը (Արցախ, «Բազմավեպ», 1988, N 1-4, էջ 269) նշում է, որ Չավլին կրկին անգամ հարձակվելով (1146-47թթ. – Ս. Ս.) «զամրոցսն ոչ կարաց առնուլ, բայց զգաւառն զամենայն իսպառ աւերեր»:

³ Անեցի Ս., Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 132:

⁴ Այրիվանեցի Մ., Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 63:

⁵ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը, էջ 120:

⁶ Ալիշան Ղ., Հայապատում, էջ 387, նույնի Արցախ, «Բազմավեպ», էջ 253-254:

⁷ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը, էջ 120:

⁸ Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը, էջ 124:

⁹ Օրբելյան Ստ., նշվ. աշխ., էջ 391-392:

նաեւ Գարդմանը, Պարտավն ու Ջրաբերդը: Սակայն, թուրք սուլթան Ջալալ-ադ-Դինի (1227- 30թթ.), իսկ հետո՝ մոնղոլական արշավանքների հետեւանքով հայկական իշխանությունների հետագա ճակատագիրը ստացավ նոր ընթացք: Ջրաբերդն ընկավ սկզբում Ջալալ-ադ-Դինի, իսկ հետո՝ մոնղոլների իշխանության ներքո: Ջալալ-ադ-Դինի անձնական քարտուղար ան-Նասավիի մի տեղեկությունից պարզվում է, որ սուլթանը Ջրաբերդում ամրոցի վալի Սախլան Սալուկբեկի միջոցով ձերբակալում է իր իսկ գորահրամանատար Շարաֆ ալ-Մուլքին, որի հետ սրվել էին հարաբերությունները՝ կապված հատկապես գանձատան գումարների շռայլումների հետ:¹

Ջրաբերդը ակնարկվում է նաեւ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, երբ իր հայրենական իշխանության սահմանները վերականգնելու նպատակով 1246թ. Բաթուի եւ նրա որդի Սարթախի մոտ մեկնեց ներքին խաչենի Հասան Ջալալ իշխանը: Վերջինիս ընդունեցին մեծարանքով եւ հրամայեցին վերադարձնել հայրենական կալվածքները՝ «իւր զՋրաբերդ եւ զԱկանա եւ զԿարկառն»², որ առաջներում խլել էին թուրքերը³:

XVI դ. հայ ժողովրդին բերեց նոր ու դաժան փորձություններ: Պարսկաստանն ու Օսմանյան Թուրքիան միմյանց դեմ պատերազմներ էին մղում, որոնց թատերաբեմը Հայաստանն էր:

1557թ. օսմանյան զորքերը մտնում են Ջրաբերդ գավառի դաշտաբերանի գյուղերը⁴, որտեղ հանդիպելով հայերի լուրջ դիմադրությանը, տալիս են 700 զոհ:⁵ Թուրք-պարսկական պատերազմը հայոց հողի վրա վերսկսվում է Մուհամմեդ Խուդաբանդայի՝ 1578թ. պարսից շահ հռչակվելուց հետո: 1579թ. թուրք արյունարբու զորապետներից Օսման Յուզդեմիրը, հավաքելով կովկասյան ավարառու լեռնականներին, ասպատակ սփռեց Գանձակից մինչեւ Պարտավ ու Ջրաբերդ, խաչենից Վարանդա եւ Դիզակ, ընդհուպ մինչեւ Արաքս գետը, գերելով ու կոտորելով բազմաթիվ անմեղ մարդկանց:⁶

¹ *Шихаб ад – Дин Мухаммад ан– Насаби, Жизнеописание султана Джалал ад – Дина Манкбурны, Баку, 1973, շ3 276, 280- 281:*

² *Գանձակեցի Ա., Պատմութիւն Հայոց, էջ 359:*

³ *Նույն տեղում:*

⁴ *Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուանից, Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 23:*

⁵ *Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, էջ 213-214:*

⁶ *Դավրիժեցի Ա., Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 608, Մ. Չամչյանց, Հայոց Պատմություն, Գ, էջ 530-531, Վ. Հակոբյան, Սանր ժամանակագրություններ, հ. 2, Երեւան, 1956, էջ 242, 252, Մատենադարան, ծեռ. 173, էջ 95 ա:*

Այս դեպքերից հետո, վերջին դարերում, հին նախարարական տների փոխարեն ասպարեզ եկան մելիքները, որոնց իրավասությունները կանոնակարգվեց Շահ Աբասի ժամանակ (1603թ.): Այլասեռ ժողովուրդներին իրենց ներկայացուցիչների միջոցով կառավարելու նպատակով շահը հայ իշխանների մեջ հաստատեց «Մելիք» տիտղոսը՝ վարձահատույց լինելով այն ծառայությանը, որ կատարեցին հայերը օսմանյան թուրքերի դեմ մղված կռիվներում: Արցախի հինգ մելիքություններից մեկը՝ Ջրաբերդի մելիքությունն էր, ուր իշխում էին Մելիք-Իսրայելյանները: Մելիք Իսրայելի որդի Եսային 1687թ. ջարդում է խանական զորքերին, գրավում Կուանք կոչվող ձորը, ինչպես նաեւ՝ Ռմբոստյան լեռներից մինչեւ Դյուտական գյուղը:¹

XVIII դ. սկզբներից սկսած՝ Ղարաբաղի մելիքները պայքարում են թոթափելու պարսից լուծը եւ հիմնելու անկախ պետություն: Այս ժամանակներից էլ սկիզբ է առնում հայ ժողովրդի պատմության ազատագրական շարժումների նոր ժամանակաշրջանը: Դարի 20-ական թվականներին ակտիվացան նաեւ Օսմանյան թուրքերը, որոնք, տեսնելով ռուսների առաջխաղացումը իրենց սահմանների մոտակայքում² եւ քաջատեղյակ լինելով Պետրոս Առաջինի աշխարհակալական ձգտումներին, իրենց հերթին գրավեցին սահմանակից պարսկական նահանգները եւ մոտեցան Ղարաբաղի մելիքների տարածքներին, որոնց սպառնում էր նաեւ լեզգիների եւ պարսից խաների հարձակումների վտանգը: Թշնամու դեմ պայքարելու եւ երկիրը զինված հարձակումներից զերծ պահելու նպատակով Ջրաբերդի եւ Պարտավի հայ զորահրամանատարները իրենց պաշտպանական ամրությունները դարձրին հենակետային կենտրոններ:³

1722թ. ապրիլի 20-ին լեզգի լեռնականները «... Ի Կարկառ գետոյն մինչեւ ի Ղըրդուական գետն եւ յերկիրն Չարաբերդու, միահաղոյն ասպատակ սփռեցան ընդ լերինս եւ ընդդաշտս»: ⁴ Գերելով ու թալանելով բնակչությանը ավարառուները «բանակեցան ի վերայ գետոյն Ղըրդու, զոր այժմ Թարթառ կոչենք... ի վերայ կամրջին, որ Ղառի-քորփի ասեն»: ⁵

¹ Րաֆֆի, *Խամսայի մելիքությունները*, հ. 10, Երեւան, 1959, էջ 175:

² 1722-23թթ. ռուսները նվաճեցին մերձկասպյան պարսկական տիրույթները՝ Դերբենտը, Գիլանը, Բաքուն եւ այլն:

³ *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в., т. 2, ч. 1*, Ереван, 1964, введение XXXIX.

⁴ Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, Եսայեայ Հասան Ջալալեց, ի թուական հայոց ՌՃԿ, Շուշի, 1839, էջ 45, նույնի՝ Երուսաղեմի 1868թ. հրատարակությունը, էջ 37, նույնը՝ Դ. Ալիշան, Արցախ, «Քաղմավեպ», 1989, N 1-4, էջ 200-201:

⁵ Նույն տեղում, էջ 47, 38 (Ղառի-քորփի՝ այժմյան Պառավի կամուրջը – Ս. Ս.):

Սակայն լեզգիները «ոչ կարացին այնքան վնասել երկրին Չարաբերդու եւ Պարտայու... Քանզի նոքա յառաջագգած լեալ ի յամուր տեղիս լերանց իւրեանց ամրացեալք էին, մանաւանդ թե երիտասարդք ոմանք ընդ-դիմանային եւս, որ եւ զբազումս հարին ի թշնամեացն»:¹

XVIII դ. 20-ական թվականներին (մասնավորապես 1722թ. դեկտեմբերին) հայ ինքնապաշտպանական ուժերը Ջրաբերդի մելիքներ Սարգսի եւ Շիրվանի, Գյուլիստանի մելիք Եսայի հարյուրապետի, ինչպես նաեւ Գանձակի մելիք Հովսեփի գլխավորությամբ պայքարում են ոչ միայն լեզգի լեռնականների, այլեւ թուրքերի դեմ՝ պաշտպանելով Ղարաբաղի մատույցները Շամախու թուրքերի առաջնորդ Հաջի Ղաուդի զորախմբերից:² Պարբերաբար կրկնվող թշնամական գործողություններին վերջ տալու նպատակով 1723թ. մարտին Գանձասարի Ներսես Կաթողիկոսը նամակ է հղում Պետրոս Մեծին³, խնդրում օգնել եւ հայ քրիստոնյա ազգն ազատել մահմեդական նվաճողներից: Նույն թվականին Պետրոս Առաջինին են դիմել Ղարաբաղի չորս մելիքները (այդ թվում՝ Ջրաբերդի) եւ խնդրել օգնություն՝ լեզգիների եւ թուրքերի դեմ մղվող չկանխվող պայքարում. «Ժ եւ մեկ տարի է, որ երկիրս Աղուանից գերի է ձեռս լազգուց, նոքայ կոտորէյին եւ եսիրն տանէյին, ետ մնացածն տեղոյս բռնակալաց թուրքերն այրելով... հարկս բահանջէին, ամենն թախտու թալան յափշտակ էին»:⁴

1724թ. հունիսին, ռուս-թուրքական պայմանագրի կնքումից հետո, թուրքերը, հարմար պահ ընտրելով, գրավեցին Լոռին, Թիֆլիսը, Ղազախը եւ այլ շրջաններ ու մտան Գանձակ: Ղարաբաղի իշխանությունները մերժեցին հպատակության մասին Ումար փաշայի սպառնալից դիմումը եւ թուրքական հրամանատարությունը զորքերը շարժեց Արցախի վրա (1725թ. գարուն):⁵ Մելիքները դարավոր թշնամու դեմ միասնական ճակատ ստեղծեցին: Ինքնապաշտպանությունն ու հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, ընդհուպ մինչեւ 1729թ., ղեկավարում էր Ավան հարյուրապետը:⁶ Մեծ աշխատանք են կատարում Եսայի կաթողիկոսն ու Իվան Կարապետը, որը ցարի կողմից Ղարաբաղ էր ուղարկվել դեռևս 1723թ. դեկտեմբերին:⁷

¹ Նույն տեղում:

² Армяно – русские отношения ..., 8. 2, փ. 2, ԺԴԿՁՈՎ, 1967, ՊՏՄ. 177, էջ 29:

³ Эзов Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, док. 221, չՅ 344-345:

⁴ Նույն տեղում, էջ 341:

⁵ Աբրահամյան Ա., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, *Երեւան*, էջ 114, 116:

⁶ Армяно – русские отношения во второй тридцатилетии XVIII в., т. 3, ч. 2, Ереван, 1978, չՅ 358:

⁷ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 32:

1726թ. ընթացքում Ղարաբաղի բնակչությունը շարունակում էր պայքարը թուրքերի դեմ:¹ 1726թ. գարնանը թուրքերը հարձակվեցին Խաչենի եւ Ջրաբերդի հայկական գյուղերի վրա, բայց պարտություն կրեցին: Ավան եւ Օհան հարյուրապետների 1726թ. նոյեմբերի 14-ի՝ ռուսական արքունիքին հղած նամակից² պարզվում է, որ օսմանյան բանակը Սարու-Մուստաֆա փաշայի գլխավորությամբ հարձակվելով իրենց սխնախների վրա՝ պարտություն է կրում: Թուրքերը տալիս են 800 զոհ եւ, ծանր հակահարված ստանալով, նահանջում Գանձակ:

Այդուհանդերձ, ուժերն անհավասար էին եւ մելիքները Եսայի Հասան Ջալալյանի գլխավորությամբ, նամակով դիմում են վրաց Վախթանգ թագավորին, խնդրում արագացնել սպասվելիք օգնությունը: Դիմումի մեջ նշվում է, որ թուրքերը «հիմա տուս են եկել մեզ վերայ կռիւ են անում: Ինչպես որ յունիս ամսոյ Ժ (10)-ունն Գանջու ղոշունն (Գանձակի թուրքական զորքը-Ս. Ս.) եկին Խաչինու վերայ՝ Ղազանչի, Ղապարթու, Չանկաթաղ անուն գեղարանքն չափմիշ արին՝ կոտորեցին, եսիր ապրանքն տարան: Մենք էլ տուս եկինք մոցա վերայ, աստուծով, կոխեցինք, կոտորեցինք եսիրն, ապրանքն թափեցինք, փախցրինք. էլ նոր շատունք գալու են մեզ վերայ...»:³

Չորս օր հետո, չսպասելով վրաց թագավորի պատասխանին, Եսայի Հասան Ջալալյանը դիմում է Իվան Կարապետին եւ նրան հասկանալ տալիս, որ ինքը, ելնելով Ղարաբաղի բնակչության ֆիզիկական գոյությունը պահպանելու շահերից, ստիպված է հրաժարվել թուրք բռնագրավիչներին դիմադրելուց⁴, քանի որ իրեն հայտնի է դարձել, որ համաձայն Կոնստանդնուպոլսի՝ ռուս-թուրքական դաշնագրի, երկու տերությունների միջեւ անցկացվող սահմանագատման գծի հաստատման նպատակով, Շամախում արդեն հանդիպել են ռուսական (Ալեքսանդր Ռումյանցեւ) եւ թուրքական (Հաջի Մուստաֆա փաշա) ներկայացուցիչները:⁵

1727թ. թուրքերը նվաճում են Ղարաբաղը: Ջրաբերդի մի հիշատակարանում կարդում ենք. «Մեր երկիրը օսմանցիների իշխանության տակ

¹ Նույն տեղում, էջ 122:

² Նույն տեղում, էջ 257: N 76 փաստաթուղթ եւ էջ 125:

³ Армяно – русские отношения во второй тридцатилетии XVIII в... т. 2, ч. 2, док. 344, л. 3 285:

⁴ Армяно – русские отношения..., т. 2, ч. 1, введение LXXXVII, док. 345, էջ 285-286:

⁵ Նույն տեղում:

է»:¹ Այս իրադարձություններից հետո, աստիճանաբար սկսվում են քայքայվել հայոց սխնախները, Ավան հարյուրապետը հեռանում է Ռուսաստան (1729թ. – Ս. Ս.) եւ Ղարաբաղում վերականգնվում է նախկին վիճակը՝ վերածվում անջատ մելիքությունների:² Իրադրությունը կտրուկ փոխվում է դարի կեսերին, երբ Վարանդայի

Մելիք Շահնազարը, իր մոտ հրավիրելով Փանահ խանին, դավաճանությամբ նրան է հանձնում Շուշիի բերդը:³ Հայրենի հողի համար կռվող մյուս մելիքները (մասնավորապես Ալլահ Ղուլին եւ մելիք Հաթամը, որոնք տիրում են Վերին Խաչենին, Հավթախաղաց, Հանդաբերդ, Հաթերք, Ականա եւ Ջրաբերդ ամրոցներին) չհանդուրժեցին այս դավաճանությունը եւ անգիջում պայքար ծավալեցին ինքնակոչ խանի դեմ: Անպարտելի հերոսի համբավ էր վաստակել Ջրաբերդի մելիք Ալլահ Ղուլին (մելիք Եսայու հաջորդը),⁴ որին խաբեությամբ կալանավորում եւ սպանել է տալիս Փանահ խանը: Սպանված եղբորը փոխարինած մելիք Հաթամը, Գյուլիստանի մելիք Հովսեփի հետ միասին, շարունակում է պատերազմը խանի դեմ: Հաստատվելով Ջրաբերդ անառիկ ամրոցում⁵, նա շուրջ մեկ տարի դիմադրեց իրոսակներին, որից հետո, զորքը դուրս բերելով ամրոցից, նահանջեց Գյուլիստան, իսկ այնտեղից՝ Գանձակի կողմերը:⁶ Այստեղ մնալով շատ տարիներ մելիք Հաթամը բաց չէր թողնում առիթը՝ հարձակումներ ձեռնարկելու Ղարաբաղի թուրքերի դեմ, ընդհուպ մինչեւ Շուշի:⁷ Իսկ երբ մեռավ ինքնակոչ խանը, մելիք Հաթամն ընդունեց նրան փոխարինած Իբրահիմ խանի՝ հաշտության մասին առաջարկությունը, վերադարձավ իր հայրենիք Ջրաբերդը եւ մինչեւ կյանքի վերջը (1783թ.) պահպանեց իր սեփականատիրական իրավունքները:⁸

Ջրաբերդը հայտնի է նաեւ այլ քաջարի հերոսներով: Դրանցից էր Դալի Մահրասան (իսկական անունը՝ Ավագ), նրա ընկեր Թիուլի Արզումանը, որոնք իրենց ջոկատներով հալածում ու կոտորում էին թուրքերին, սարսափ տարածում Ջրաբերդից Ասկերան, Ասկերանից Շուշի:⁹ Նրանցից հետ չէր մնում նաեւ Զալաղան Յուզբաշին

¹ Թովչեան Յ., Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ Վարդապետի Ղաղեան, մաս Ա, 1898, Վաղարշապատ, էջ 70:

² Լեո, *Երկերի ժողովածու*, հ. 3, Երեւան, 1973, էջ 253-254:

³ Нерсисян М., *Из истории русско-армянских отношений, книга 1*, Ереван, 1956, էջ 96.

⁴ Արցախ, էջ 122:

⁵ Ахмед-бек Джеваншир, *О политическом существовании Карабагского ханства*, Шуши, 1901, էջ 11.

⁶ Լեո, *Հայ հերոսներ, Ջրաբերդ, մելիքներ եւ նրանց քաջերը*, էջ 12:

⁷ Նույն տեղում, էջ 13, Լեո, հ. 3, էջ 273:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Նույն տեղում, էջ 16: Այս հերոսների գերեզմանները գտնվում են Գանձակի Հայոց եկեղեցու գավթում, ինչպես նաեւ՝ Ղաստակերտի Եղիշ Առաքյալ կամ Ջրվշտիկ վանքի երրորդ մաստուշի մուտքի մոտ (Արցախ, էջ 28, 236):

(հափշտակող հարյուրապետ) եւ ուրիշներ: Ջրաբերդի վերջին իշխանապետը Մելիք Մեժլումն էր՝ Մելիք Հաթամի որդին: Գործում էր Գանձակում: Նա զինեց վրացիներին, բանակեց Կրաստան եկած ռուսական պաշտոնատար անձանց հետ, համագործակցեց Աղա Մահմեդ խանի հետ, միայն թե ոչնչացներ Շուշիում որջացած Իբրահիմ խանին:¹

Ջրաբերդը վերջին դարերում խաղաղ ժամանակներում գրեթե անբնակ է եղել: Բայց երբ սկսվել են ռազմական ընդհարումները, ժողովուրդն անմիջապես պատսպարվել է ամրոցում, կազմակերպել դիմադրություն: Վերջին անգամ, համաձայն աղբյուրների², շրջակա գյուղերի բնակիչներն այստեղ են պատսպարվել 1793թ., երբ Պարսկաստանի երբեմնի գերիշխանությունը Անդրկովկասում վերականգնելու նպատակով Ղարաբաղ է արշավում պարսից զորապետ Սուլեյման Շահգադան:

Ամրոցը տեղակայված է Թարթառ (Տրտու) գետի ձախ ափին, Երիցմանկաց վանքից մոտ 3 կմ հարավ-արեւելք, ծովի մակերեսից 675 մ բարձրության վրա: Աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ N 40 14 21.5, E 46 40 00.5:

Հայ մեծանուն պատմաբան Լեոն գեղեցիկ ու պատկերավոր է ներկայացնում ամրոցի տեղադրությունը. «Մռավի առջեւով խրոխտ ձորերի մեջ պտույտ տալով, հոսում է Թարթառը: Մի տեղ ... նրա մեջ է թափվում Մռավի կրծքից բխող մի գետակ՝ փրփուր թողին: Խառնուրդի տեղում բարձրանում է մի ահարկու սեպացած ժայռ, որի կուրծքն ու կատարը շրջափակված են հաստ պատերով: Մարդ վիթխարի եւ անմատչելի ժայռը բերդ է դարձել եւ անվանել Ջրաբերդ»:³ Այնուհետեւ շարունակվում է. «Երկու կողմից, արեւմուտքից եւ արեւելքից այս հսկա ժայռը կազմում է վիթխարի բնական պատեր, որոնք կախ են ընկած Թրդու եւ Թարթառի վրա: Իսկ երրորդ, հարավային կողմը մի դժվար եւ թեք զառիվայրով իջնում է դեպի Թարթառ... Միայն ժայռերը չեն ամրացնում այդ բերդը, միայն խոր ձորերը չեն, որ կտրում են նրա չորս կողմը աններձենալի խրամատների պես: Երեք կողմից նրան շրջապատում են անհանգիստ արնախում ջրեր... ջրերի այդ բերդիցն է ամբողջ գավառը Ջրաբերդ կոչվում»:⁴

¹ «Ազատամարտ», N 42, 1991:

² Մատենադարան, ձեռ. 2734:

³ Լեո, Հայ հերոսներ. Ջրաբերդ, մելիքներ եւ նրանց քաջերը, էջ 5:

⁴ Լեո, Վերջին վերքեր, մաս 1-ին, էջ 13: Իրոք, ամրոցի անվանումը համապատասխանում է նրա տեղադրությանը՝ երկու գետերի միախառնման տեղում, կապվելով ջրի հետ: Սակայն, այստեղ կա մի ոչ երկրորդական հանգամանք. պատմական աղբյուրներում (Կաղանկատվացի, Գանձակեցի, Օրբելյան եւ ուրիշներ) ի սկզբանե ամրոցը ներկայացվում է «Չարաբերդ» անվամբ, որը հիմք է

Ճանապարհամերձ կողմից (հյուսիսից) ամրոցակալ ժայռի բարձրությունը մոտ 40 մ է, որի գագաթնամասում ամրոցապատն է՝ աշտարակներով: Մյուս երեք կողմերից, մասնավորապես հարավային եւ արեւմտյան հատվածներում 100 - 150 մ է:

Ամրոցը, որ կազմում է երկու գետերի միախառնման ամբողջ ժայռազանգվածը, զբաղեցնում է ավելի քան 10800 քառ. մ տարածություն (միջին չափերը՝ 60 x 180 մ): Այստեղ կան բազմաթիվ ավերակված բնակարաններ, պաշտպանական խցեր, գետնափոր շինություններ, պահեստներ եւ այլն: Վերնամասը մեծավմասամբ խորդուբորդ է: Միակ հարթ տարածքը կենտրոնական մասում է, որի արեւելակողմ եւ հարավային հատվածներում տարածվում են տարբեր նշանակության շինությունների ավերակները: Այստեղ է գտնվում կիսակլոր հատակագծով, մասամբ գետնափոր, թաղակապ, 3 x 2 մ չափերի մի շինություն, որն ըստ էության օգտագործվել է որպես պարենի կամ մթերքների պահեստ: Այն կառուցված է անտաշ քարերով ու կրաշաղախով՝ հարավային եւ հարավ-արեւմտյան կողմերից հարմարեցված ժայռաքարին: Նշված շինության հարավ-արեւելյան կողմում տեղակայված են երեք կցակառույց-սենյակներ: Դրանցից հյուսիսային կողմին՝ կառուցված խառը քարերով ու կրաշաղախով, ունի 4,5 մ երկարություն եւ 2,8 մ լայնություն: Մուտքը (0,77 մ լայնությամբ) հարավից է, պահպանվող պատի բարձրությունը՝ 1,6 մ: Այս շինությանը կից սենյակներից մեկը բավականին լավ է պահպանվում: Պատերի միջին բարձրությունը 2 մ է, արեւելյան կողմից՝ ավելի քան 4 մ: Մուտքը հարավ-արեւելյան կողմից է: Արեւելքից կամարածեւ (1,17 մ միջին լայնությամբ) խորանն է, որի եզրամասերը շարված են կարմիր աղյուսով:

Միջնաբերդը տեղակայված է ամրոցի հարավակողմ բարձրադիր վայրում եւ վերաբերում է XVII-XVIII դդ.: Այն իրականում մի ամրոց-ապարանք է՝ բաղկացած մի շարք սենյակներից¹: Արեւմտյան սենյակաշարում երկայնական պատերով երեք կցասենյակներ են (հյուսիսակողմ եզրամասում գտնվողը՝ 4,8 x 3,6 մ չափերի, մյուս երկուսը՝ 3,4 x 5,5 մ), որոնք ունեն մեկական պահպանախորշ-պտրիհաններ, բուխարիներ եւ

տալիս անվանումը ստուգաբանել այլ կերպ. «Չար»-ն ունի նաեւ անօրեն ու խտորեայ նշանակությունը (Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, 1837, էջ 563), իսկ վերջինս՝ մոլոր, ծուռ, զարտուղի իմաստը (Նույն տեղում, հ. 1, Վենետիկ, 1836, էջ 969):

¹ Դուլյան Ա., Արցախի եւ Սյունիքի մելիքական ապարանքները, Երեւան, 2001, էջ 82-84:

մեկական մուտք միջանցքից: Պատերի բարձրությունը 2 – 4 մ է, հաստությունը՝ 90 սմ: Ավելի լավ պահպանված եզրային առաջին սենյակում (մուտքից աջ) ուշագրավ է մթերքների (ալյուրի, ցորենի կամ ընդեղենի) պահպանության համար նախատեսված հորը կամ ամբարը, որ ներկայումս կիսովին լցված է հողով: Երեք կցասենյակներին հարավային կողմից հաջորդում է մի ընդարձակ շինություն (չափերը՝ 8,2 x 6 մ), որը դահլիճի տպավորություն է թողնում: Այստեղից մուտք-անցումները տանում են 2,5 x 8,3 մ չափերի, դեպի հարավ սուր անկյան տակ նեղացող սենյակը եւ հարավ-արեւելյան կողմում գտնվող խուց-կացարանը: Դահլիճից անցում է կատարվում նաեւ ամրոց-ապարանքի հարավ-արեւմտյան կողմով տարածվող պարսպապատին հարող աշտարակը (չափերը՝ 2 x 2 մ):

Միջնաբերդ - գազաթնամասում հարմարեցված սենյակ-կացարանների թիվը հասնում է յոթի, չորս շինություն- կցակառույցներ էլ տեղակայված են դրանցից հարավ-արեւելք, թեքադիր վայրում, որոնք կազմում են ամրոց-ապարանքի հարավ-արեւելյան սենյակաշարը: Արեւմտյան կողմի վերնամասում գտնվող շինությունը՝ 2,2 x 5,8 մ չափերի, դրանից ներքեւ՝ պտրհանով եւ հյուսիս-արեւելյան կողմից բացվող պատուհանով շինությունը՝ 3 x 8,7 մ չափերով եւ մինչեւ 5 մ բարձրությամբ պատերով, 2,5 մ բարձրությամբ պատերով 3,8 x 6,3 մ չափերի շինությունը եւ ժայռին հպված սենյակը՝ 2,6 x 5,3 մ չափերի: Ըստ պահպանված հետքերի՝ բոլոր սենյակների ծածկերը եղել են փայտաշեն՝ հարթ հողածածկ տանիքով:

Բացի վերոհիշյալ շինություններից, ամրոցի եզրամասերում պահպանվում են բնակելի տների փլատակներ, որոնք ավելի հին են, քան ներկայացված (XVII - XVIII դարերի) շինությունները: Ամրոցի վերնամասում շրջագծով անց էր կացվել պարսպապատ, որը բազրիքի դեր է կատարել: Հարավ-արեւելյան եւ արեւմտյան կողմերից պարիսպներն ունեին դիտակետեր: Պարսպապատերը բավականին լավ պահպանվում են ամրոցի հատկապես հարավ-արեւելյան եւ հարավ-արեւմտյան կողմերում, ինչպես նաեւ հյուսիսային հատվածներում: Դրանց միջին հաստությունը 1 մ է: Հյուսիսային կողմի պարսպաշերտի վրա, գազաթնամասում, հյուսիս-արեւելյան եւ հյուսիս-արեւմտյան հատվածներում կառուցված են երկու աշտարակներ, որոնք հսկողության տակ են պահում ամրոցամերձ ճանապարհը: «Իհարկե,

այսպիսի մի ամրություն անհնարին էր պատերազմական գործողություններով գրավել, ուստի պաշարողները համբերությամբ նստել են նրա շուրջը, հեռվից նայել, մինչեւ որ կամ մի դավաճան կմատնե բերդը, կամ թե սովը կսկսէ պաշարուածներին գոռել: Ավանդությունը պատմում է, թե մի անգամ այսպիսի սով է ընկնում բերդի մեջ, բայց գտնվում են քաջեր, որոնք չեն թողնում, որ սովը մարդկանց գերության դուռը տանի: Նրանք դուրս են թափում բերդի շինությունների համար ամբարած կիրը, փռում են, սկսում քամել մաղերով: Պաշարող թշնամին տեսնում է այդ, կարծում է թե կիրը այլուր է, որ դեռ երկար ժամանակ պիտի պահէ պաշարուածներին եւ հուսահատված քաշվում է, հեռանում»:¹

Ջրաբերդ ամրոցն ունի միայն մի մուտք պարսպի պատով:² «Թրդի գետի ժայռոտ ձորի կողքով, ճանապարհի գլխին, ժայռի մի ահագին բեկորի վրա երեւում է բերդի դուռը», - գրում է Լեոն:³ «... Բայց որովհետեւ բերդումս չկայ ջուր, վասն որոյ բերդիս միջից դեպի Թարթառ գետն կտրած են վիմափոր ականներ, որոնց միջի սանդղածեւ աստիճաններով երթեւեկելով ջուր մատակարար են բերդիս պաշարման ժամանակ: Թարթառն գործ դնելով իւր մշտագործ գործիները, վերստին փորած և իջեցրած է բավականին իւր յատակը, այս պատճառաւ ականների արտաքին բերաններն բարձր մնացած են գետի երեսիցն»:⁴

Ամրոցի խիտ բուսականությունը (ծառեր, թփեր, մացառուտներ) հնարավորություն չտվեց առավել ամբողջական ու մանրակրկիտ ուսումնասիրություն կատարել: Կարծում ենք, որ պեղման-մաքրման աշխատանքների միջոցով միայն կարելի է բացահայտել այս նշանավոր ամրոցի պատմությունը, փաստացի տվյալներով որոշել նրա գոյատեւման ճշգրիտ էտապներն ու ճարտարապետական, ամրաշինական յուրահատկությունները:

КРЕПОСТЬ “ДЖРАБЕРД”.
Слава Саргсян
Резюме

¹ Լեո, Իմ հիշատակարանը, էջ 264:

² Արցախ, էջ 240: Երիցմանկանց վանք տանող ճանապարհի կողմից, ամրոցի տակով 20-րդ դ. 50-ական թվականներին երկրաբանական-հետախուզական արշավախումբը փորել է թունել, նպատակ ունենալով հիդրոէլեկտրակայան կառուցել: Այդ թունելից դուրս գալով, ավելի հեշտությամբ կարելի է մտնել ամրոցի տարածքը:

³ Լեո, Իմ հիշատակարանը, էջ 253:

⁴ Արցախ, էջ 240:

На основе сопоставления исторических источников и результатов исследования на месте описывается одна из известных крепостей Хачена, которая оставила значительный след в истории Арцаха. Вместе с краткой историей крепости и описанием основных строений комплекса, показаны роль и значение этого единственного в своем роде оборонительного узла в нижней долине реки Тартар.

THE FORTRESS “JRABERD”.

Slava Sargsyan

Summary

Based on the comparison of historic sources and research results on the spot one of the most famous fortresses of Khachen is described which left a significant mark in the history of Artsakh. Together with the brief history of the fortress and the description of the main buildings of the complex, the role and importance of this unique defensive unit in the lower valley of Tartar are shown.

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՌԻՍՈՒՄՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆՆԵՐԻ՝ ԳԼԱՋՈՐԻ ԵՎ ՏԱԹԵՎԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ԴԵՐՈ ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ռոնա Բալայան

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

ԱրդՀ

Հայ ժողովրդի դարավոր պատմության ընթացքում կրթական օջախների առավելապես համալսարանների հիմնադրումը կարևոր նշանակություն են ունեցել երկրի տնտեսական, մշակութային և հասարակական կյանքի զարգացման գործում:

XII–XIV դարերի միջնադարյան Հայաստանի առաջատար բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները բեղմնավոր գործունեություն են ծավալել հայ դպրության, մշակույթի և ավանդույթների անաղարտ պահպանման համար:

XIII դարի 20-ական թվականներից սկսած մոնղոլական արշավանքները լրջորեն խոչընդոտել են Հայաստանի հասարակական մտքի զարգացմանը: Սակայն ազգային մշակույթի արժեքները շարունակել են գերակայող դեր կատարել ազգի հոգևոր կյանքում: Այդ արժեքները հարստացել ու պահպանվել են ամենից առաջ կրթօջախներում:

Մոնղոլների ավերածություններից զերծ է մնացել պատմական Սյունիքը, որտեղ և համեմատաբար բարենպաստ պայմաններ են ստեղծվել